

INSTITUT ZA POVIJESNE ZNANOSTI
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
Odjel za arheologiju

PRILOZI

7.

PRILOZI		
VOL. 7	S 1 - 116 P	1990.

Zagreb 1990.

PRILOZI

VOL. 7

S

1- 116

1990.

P

Zagreb 1990.

IZDAVAČ - PUBLISHER

Odjel za arheologiju
Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu
41 000 Zagreb, Krčka 1

ZA IZDAVAČA - EDITOR IN CHIEF

Željko Tomičić

REDAKCIONI ODBOR - EDITORIAL COMMITTEE

Marija Buzov (Zagreb), Remza Koščević (Zagreb), Goranka Lipovac (Zagreb),
Rajka Makjanić (Zagreb), Vesna Nenadić (Zagreb), Ivančica Pavišić (Zagreb),
Tajana Sekelj (Zagreb), Željko Tomičić (Zagreb).

IZDAVAČKI SAVJET - EDITORIAL ADVISORY BOARD

Dubravka Balen-Letunić (Zagreb), Marija Buzov (Zagreb), Ruža Bižić-Drechsler (Zagreb),
Branko Kirigin (Split), Remza Koščević (Zagreb), Zorko Marković (Koprivnica),
Kornelija Minichreiter (Osijek), Vesna Nenadić (Zagreb), Ivančica Pavišić (Zagreb),
Ante Rendić-Miočević (Zagreb), Duje Rendić-Miočević (Zagreb), Katica Simoni (Zagreb),
Mate Suić (Zagreb), Željko Tomičić (Zagreb), Branka Vikić-Belančić (Zagreb),
Ksenija Vinski-Gasparini (Zagreb), Zdenko Vinski (Zagreb).

TEHNIČKI UREDNIK - TECHNICAL EDITOR

Zdenko Zadravec

PRIJEVOD - TRANSLATION

Rajka Makjanić i Branka Šafer

TISAK - PRINTED BY

"Ognjen Prica" Virovitica

NAKLADA - CIRCULATION

600 primjeraka
Godišnjak - Annual

Svezak je tiskan sredstvima Republičke samoupravne interesne zajednice znanosti preko Komisije za izdavačku djelatnost.

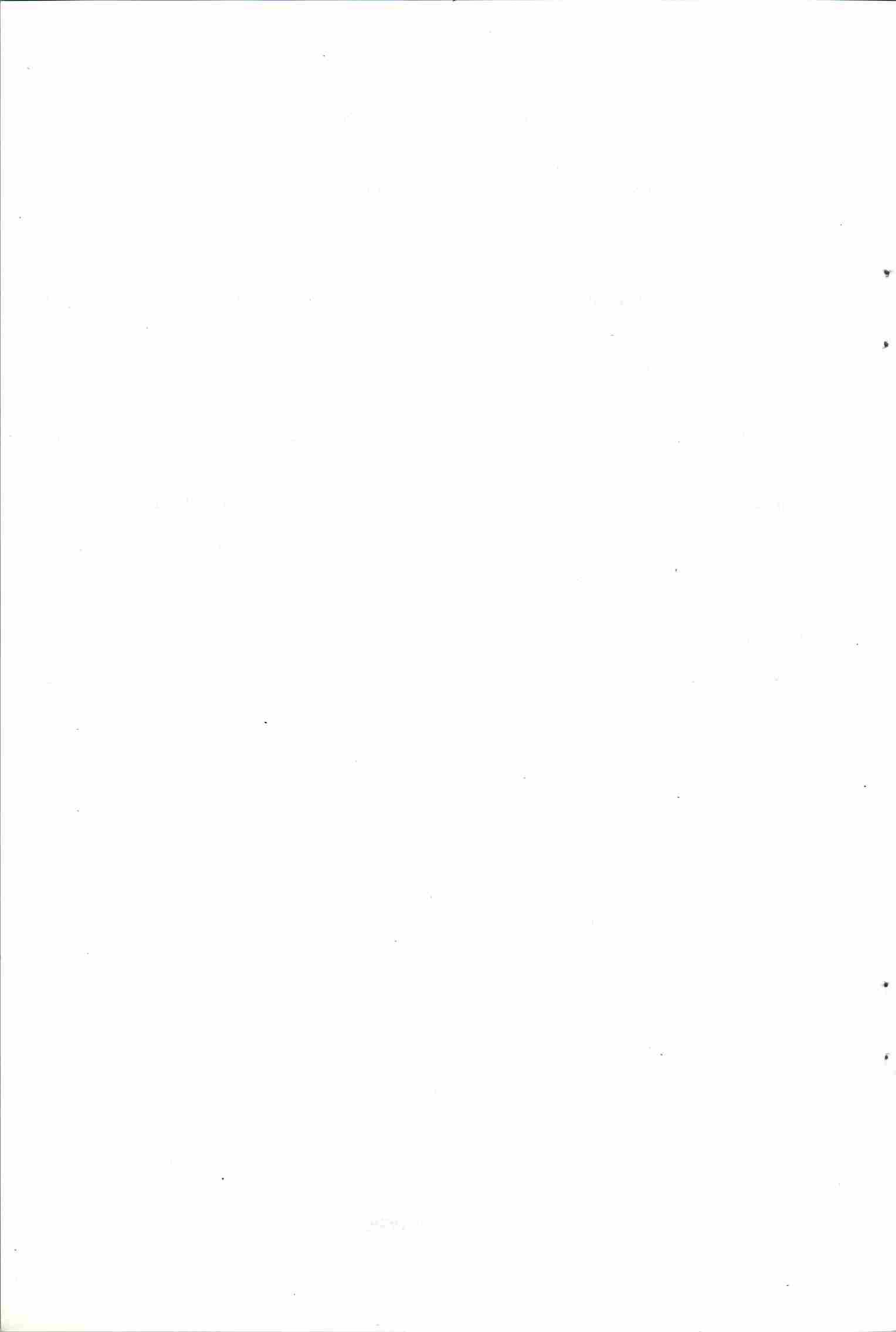
SADRŽAJ – CONTENTS

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI – ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS

<i>Ivančica Pavišić</i> , Prilog poznavanja neolitika i eneolitika u Hrvatskom zagorju	5-12
Table (Plates): 1– 4	
<i>Vesna Nenadić</i> , Pregled stanja istraživanja latenskodobnih lokaliteta u Slavoniji i Baranji	13-21
Table (Plates): 1	
<i>Remza Košćević</i> , Olovni privjesci iz Siska	23-30
Table (Plates): 1– 3	
<i>Rajka Makjanić</i> , Terra sigillata iz Orešca. Zbirka Vincek i Radijevac	31-44
Table (Plates): 1– 6	
<i>Marija Buzov</i> , Prilog poznavanju osobnih imena sa mozaičkih natpisa u Jugoslaviji	45-64
Table (Plates): 1	
<i>Goranka Lipovac</i> , Mitra - Mithra u svijetlu izvora	65-71
<i>Tajana Sekelj</i> , Ranosrednjovjekovni grobovi iz Osora	73-84
Table (Plates): 1– 8	
<i>Željko Tomičić</i> , Tragom novijih istraživanja bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine	85-106
Table (Plates): 1– 11	
PRIKAZI	107-111
DIADORA, sv. 11, Zadar 1989. (<i>Marija Buzov</i>)	
<i>Dragoslav Srejšević - Anka Lalović</i> , FELIX ROMULIANA, Galerijeva palata u Gamzigradu, Beograd 1989. (<i>Marija Buzov</i>)	
"ZADAR – ISTRAŽIVANJE ANTIČKOG GRADA MRTVIH", izložba "Zadar - istraživanja antičkog grada mrtvih". (<i>Marija Buzov</i>)	
KRATICE	113-115

PRILOZI		
VOL. 7	S 1 - 116 P	1990.

Zagreb 1990.

Goranka Lipovac

MITRA - MITHRA U SVJETLU IZVORA

Izvorni znanstveni rad -
Antička arheologija

Original scientific paper -
Roman archaeology -
UDK 931:295.21

Primljeno - Received: 6.9.1990.

Goranka Lipovac,
Institut za povijesne znanosti,
Odjel za arheologiju,
Zagreb YU, Krčka 1

Mit(h)ra¹ je jedinstven religijski fenomen zabilježen već u 14. st. pr. K.² a što je specifično, spominje se u tri različite religije: Hinduizmu, Zoroastrizmu i rimskom misteričkom Mitraizmu. No, od 14. st. pr. K. do danas³ postoje velike kronološke praznine u njegovoj prisutnosti i zemljopisnoj rasprostranjenosti. Prema pojavljivanju prvih Mit(h)rinih spomenika, matičnom zemljom kulta treba smatrati Iran (Perziju u doba uspona Carstva), no bilo bi neopravdano sagledavati cjelokupnost spoznaje o božanstvu Mit(h)ra isključivo u tom prostorno - vremenskom odsjeku njegova razvoja s obzirom na to da Mit(h)rinu božansku osobu susrećemo u širem zemljopisnom, kulturnom i vremenskom prostoru sa svim njegovim specifičnostima. Svakako će njegovo perzijsko razdoblje biti najznačajnije, ako ne i presudno za poznavanje fizionomije rimskog Mitre, s obzirom na činjenicu da i u novoj kulturnoj sredini zadržava perzijske konotacije Boga svjetlosti, kako i smatra jedna grupa autora.⁴

Uz dvojbe o ishodištu Mit(h)re i njegova kulta ostala su do danas otvorena mnoga temeljna pitanja za poznavanje tog božanstva, kao što su: ishodišna zemljopisna - kulturna točka, pitanje postojanja kontinuiteta njegova pojavljivanja, od perzijskog razdoblja do rimske antike. Ako postoji kontinuitet kulta, kojim se putevima kretalo njegovo širenje? S time u vezi otvara se možda najosjetljivije područje znanstvenih pretpostavki: *rimski Mit(h)ra* - nova religijska činjenica ili, naprotiv, Bog svjetlosti u novoj kulturnoj sredini s prilagodbenim promjenama očitovanim u novoj ritualnoj formi - **misteričkom kultu** - i simbolički: ikonografskim prikazom približnih nosilaca i puta prijelaza. Pojednostavljeno: da li je Mit(h)ra bio uvijek ista božanska osoba, bar u osnovi, s dokazano istim imenom - *Mitra - Mithra* i konotacijama temeljno vezanim uz indo - iransku protopredodžbu prilagodbenih nadogradnji kulturne sredine u kojoj se štovao.

Mišljenja znanstvenika o navedenim pitanjima uglavnom su podijeljena - uopćeno - na zastupnike tzv. "istočnog podrijetla" (perzijsko) Mit(h)re, a baziraju se na Cumontovim zaključcima, dok druga grupa autora zastupa mišljenje o "zapadnom" Mithri kao novoj činjenici koju je neophodno proučavati isključivo na temelju analize zapadnih spomenika, odbacujući značenje perzijskog *backgrounda*.

Prema dosadašnjim meritornim analizama nedvojbeno se nameće pretpostavka, pa čak i zaključak, da je rimski Mithra perzijsko božanstvo svjetlosti i pozitivne

snage. Etimološkom analizom pokazano je da se od *Boga ugovora, prijateljstva i čuvara saveza - patrona - preobrazava u posrednika (mesites) dvaju oblika života, demijurga kozmičkog i duhovnog poretkā*, da bi u misteričkom kultu bila posebno naglašena njegova *eshatološka funkcija*.

IZVORI PRVIH SPOMENA MIT(H)RINO G IMENA

Mitrino ime prvi puta se spominje u *završnoj formuli sporazuma (ugovora)* hetitskog vladara *Šupululiume I* i mitanskog vladara *Mitiuaze* u prvoj polovini 14. st. pr. K.s još trojicom arijskih božanstava: *Varuna, Indra, Nasatya* (Turcan 1981:7; Dumezil 1976:26)⁵ on je *jamac ugovora tj. saveza*.⁶

Nakon hetitskog odcjepljenja od indo - iranske skupine Mitrino ime je zabilježeno u staroindijskoj *Vedi*, točnije u najstarijem njenom dijelu *Rig - vedi*.⁷ Spomenut je u *božanskoj dvojici MITRA - VARUNA* (Hinnels 1975:1)⁸, kao još *nedovoljno izdiferencirano božanstvo*, pratilac Varune nepotpuno antropomorfizirane predodžbe. Nemoguće je sa sigurnošću utvrditi njegovo značenje i mjesto u Vedskom panteonu. *Distinkciju* između dvaju božanstava nalazimo već u *Atharva - vedi*.⁹ Mitra sadrži *aspekt dobre volje, pomirenja, svjetlosti*. On je sunce koje izlazi. Njegova suprotnost je Varuna - božanstvo žestine, tmine, neprijateljstva - sunce

koje zalazi. Njemu, kao Bogu zemlje i neba, u određenom smislu *stvoritelju*, podređen je Mitra. Vratimo se još na trenutak na tekstove *Rig - vede*. U *himni V.45* vrlo zanimljivo je opisano sunčano božanstvo koje razbija planine i otvara vrata kroz koja izlazi. Slobodom asocijacije taj opis je moguće paralelizirati s popratnom kulturnom scenom *Mitra petrogen* (πετρογεν).

Nakon razdvajanja dvaju arijskih (indo - iranskih) plemena oko početka II. tisućljeća pr. K. *Aveste* - tekstovi ogranka, koji ostaje u prapostojbini Iranu, donose kraći spomen Mitre. U njegovom najstarijem dijelu - *Gatha* (analogni Vedi vremenski i po elementima zajedničkog prauzora) *izostavljeno* je Mitrino ime (što ne začuđuje ako znamo da su *Gatha* autorsko djelo reformatora Zaratuštre, utemeljitelja monoteističke religijske - filozofske misli), premda bi se *njegovo ime* (skrivenog oblika) prema nekim autorima moglo dešifrirati u obliku *Vouh - Manah*.¹⁰ Ubrzo nakon Zaratuštrine reforme (ona ne isključuje štovanje Mitre kod plemena koja nisu bila sklona prihvatiti reformu) dolazi do obnove pojačanog politeizma. U mlađim tekstovima *Aveste*, Mitra je već *potpuno izdiferencirano božanstvo: zaštitnik vjernosti i kažnjavatelj njenih prekršilaca* (*himna YASH VI*). Ujedno dobiva sve izraženiju *svjetlosnu konotaciju*.

Prateći do sada pojavljivanje Mitrinog imena kroz navedene najstarije indo - iranske izvore nužno je precizirati i samo *značenje njegova imena, konotacije i atribucije*.

Oblik *MITRA* odnosi se na božanstvo *stare Indije, djela Aveste i Vede*, dok je oblik *MITHRA* u upotrebi u *staroj Perziji* (Thieme 1975:21). No smisao imena do danas nije u potpunosti semantički objašnjen. Prema Turcanu¹¹ *vedska riječ MITRAH masc.* odnosi se na riječ *prijatelj*, a u slučaju kada se pretvara u *neutrum* poprima pasivni oblik sa značenjem *prijateljstvo* (korijen *Mi*, sufix - tra). U kontekstu tekstova *Aveste* Mitra ima značenje *ugovor* i on tada postaje *zaštitnik - jamac prijateljstva potvrđenog ugovorom*. Njegova je funkcija u sociološkom aspektu svakako odraz prvotne funkcije na kozmičkom planu - on je *jamac reda - poretka u kozmosu*, a s time je vezano i kasnije tumačenje njegova položaja unutar duhovne sfere. Thieme smatra za izvorište distinkcije između aktivnog i pasivnog značenja oblika (muškog i srednjeg roda) *protoarijski srednji rod MITRA - ugovor*¹² Prema njegovim navodima oblik *muškog* roda imenice Mitra u *Rig - vedi* je aktivnog oblika - *ugovor* - tj. *prijateljstvo stečeno ugovorom*, a *srednji rod* je odraz toga čina. *Slijedi da su protoarijski oblik srednjega roda i vedski oblici obaju rodova analognog značenja s muškim rodovima istog imena u Avesti*. S takvim obrazloženjem avestičkog oblika prema Vedi suglasan je i Merkelbach, a P. Selem odlazi dalje objašnjavajući riječ *Mithra - Ugovor kroz strukturu perzijskog društva*.¹³

Paralelno s opisom zemljopisno - političke situacije utemeljenja Perzijskog carstva (6. st. pr. K.), u *himni YASNA X* Mithra se štuje u novom kontekstu formule dvojnog božanstva *MITHRA - AHURA*. Istu formulu Wikander otkriva u *Plutarhovom MESOROMAS-DESU*, napominjući da je kasniji Mazdaizam kojega su inaugurirali Magi, upotrebljavao božansku dvojicu u obliku *AHURA - MITHRA* što bi podrazumijevalo da

su Magi prvotno štovali Ahura - Mazdu, što nije još rasvijetljeno (Turcan 1981:10). Zasiurno je utvrđeno da je za pleme Magijaca *kult vatre* postao osnova tumačenja zoroastričkog principa svjetlosti kao moralne snage, dok je pojam kozmičke zakonitosti *ARTA* identificiran sa žrtvenom vatrom - *ATAR*. Kult vatre je služio vrhovnom božanstvu kao njegovo zemaljsko utjelovljenje, dok mu je Sunce bilo kozmičko utjelovljenje. Mithrino ime vezano uz najviše božanstvo svakako ukazuje da on postupno potiskuje apsolutnost Ahura - Mazde sudjelujući u vrhovništvu.¹⁴ Jasno da je ponovni razvoj njegova štovanja u mlađoj Avesti oživljavanje starije zoroastričke religije. Na *natpisima iz Suze i Hamadana* (CIMRM 7-8) spominje se Mithra zajedno s Ahura - Mazdom i Anahitom kao *zaštitničko božanstvo kralja Artakserksa II*. Također i na *natpisu iz Perzepolisa* spominje se uz Ahura - Mazdu kao zaštitnički bog Artakserksa III i njegova kraljevstva (Roll 1977:53 - 68)¹⁵.

Možemo li prema navedenim natpisima zaključiti da je Mithra bio jedno od vrhovnog božanstava perzijskog carskog panteona ili mu je određeno drugo mjesto? *Ksenofontov* podatak da su se *perzijski kraljevi zaklinjali Mithrom*¹⁶ bio bi možda potvrda Mithrinog značaja unutar carskog kulta. Zasiurno znademo da Mithra poprima sve izraženiju funkciju svjetlosti i *najviši je u redu anđela poznat kao "YAZATAS"* (*obožavani*) (Campbell 1968; Gressmann 1930:126-127). O Mithrinom položaju unutar perzijskog religioznog sustava najzanimljiviji podatak (predmet mnogih dvojbi) donosi *Plutarh* u svom djelu "De Iside 46, 369, D", nazivajući ga *MESITES - POSREDNIK*, kako su ga navodno nazivali Perzijanci (Frye 1975:62-65; Selem 1986:193, bilj.81).¹⁷ Mišljenja o posredničkome mjestu perzijskog božanstva sukobljavaju se od juridičkog objašnjenja indo - iranskog oblika: *ugovor* do oblika *posrednik* između Dobra i Zla, Svjetla i Tame, Ahura - Mazde i Arimana. U mlađem Mazdaizmu gdje je obnovljen dualistički princip, postavlja se sumnja da li je on njihov posrednik, s obzirom na to da ima neobično naglašeno svjetlosno značenje (sama perzijska riječ *MIHR* označava *sunce*) što podrazumijeva da je time Mithra već na strani Dobra, kako smatraju Selem i Turcan.¹⁸ I samo čitanje ikonografskog prikaza *tauroktonije*, ključne scene mitraičkog religioznog rituala, odbacuje sumnju u ispravnost Selemovog zaključka. Mithra *TAUROKTON* je činom žrtvovanja *bika* - u kome su sadržane sve obnoviteljsko - vitalne funkcije života, ne samo potvrdio svoju pripadnost Dobru, on je *SPASITELJ - OTKUPITELJ*, *posrednik dvaju oblika života: zemaljskog (materijalnog) i nebeskog (duhovnog)*. Novi oblik života je Mithrin *stvoriteljski čin - spasiteljski cilj*.

Činom tauroktonije omogućeno je "dovesti duše u stanje utjelovljenja što je i stanoviti čin posredovanja između dva svijeta: onog gore i ovog dolje" (Selem 1986:193, bilj.84). Na strani svjetlosti Mithra kao *mesites čuva prijelaz iz prolaznosti u neprolaznost* i time postaje *PUT* kojim je moguće približiti se Apsolutu - vrhovnom duhovnom principu. Nije li moguća asocijacija koja povezuje Mithru i *Hermesa* (rim. Merkur), a očituje se u doba helenizma na području Male Azije?

Hermes je posrednik između Bogova i ljudi, vodič duša, a kao božanstvo putova štiti njihovu prohodnost, kao što štiti i prijelaz s podzemnog na nebeski put. Prema navedenim razmišljanjima Mithrina je posrednička uloga u omogućavanju *soteriološkog puta duša* (u misteričkom Mitraizmu kroz 7 stupnjeva inicijacije), uvjetovanom žrtvenom krvlju: "*ET NOS SERVASTI AETERNA SANGUINE FUSO*".¹⁹ Otkupiteljska krv je mogući most veza soteriološkog doktrinarnog shvaćanja Mitraizma i Kršćanstva: od spasenja otkupiteljskom krvlju žrtve do samožrtvovanja posrednika (Krista) vlastitom krvlju. Krist je također put spasenja iz jednog, nižeg oblika bivstvovanja, u viši oblik tj. duhovni. U tom kontekstu realna je asocijacija veze *Mithra - Krist*.²⁰

Jednako provokativne podatke o Mithrinom položaju pruža nam *Porfirije: "De antro"* (Selem 1986:189; Beck 1976:95-98; Gordon 1975:215-248; Turcan 1981:103), što je ustvari neoplatonističko tumačenje njegove religije i položaja samoga Boga, koji je po njemu *POIETES* (Ποιητής) svemira, *demijurg* više duhovnog i kozmičkog poretka no materijalnog oblika života. On "nije vrhovni Bog" kako ispravno zaključuje Selem, ali "stvaralac svakako jest", koji se "bori putem pravde za nepobjedivost načela svjetlosti" (Selem 1986:193).

Slijedeća kulturna etapa u kojoj je zabilježeno prisustvo kulta perzijskog božanstva je sinteza perzijsko-grčkih tekovina - *helenizam*. U tom razdoblju propalo je Ahemenidsko carstvo (331. pr. K.) a novi nosioci carske vlasti su Parti, iranizirano skitsko pleme s dinastijom Arsakida (od 3. st. pr. K. do 3. st.). Izvori o tom razdoblju povijesti donose nam nekoliko podataka o štovanju Mithre i njegovom položaju kod Parta i u okolnim zemljama, pretežno u Maloj Aziji. Te podatke svakako treba prihvatiti s oprezom budući da su nalazi koji svjedoče o njegovom štovanju u tim područjima malobrojni.

Herodot iznosi mišljenje da su Perzijanci preuzeli kult Mithre od ženskog božanstva iz Asirije i Arabije - grčke *Afrodite* - koju zvahu *MITHRA* (Frye 1975:62-65)²¹. U *Geografiji* (XV 73, 2) *Strabon* pripisuje Perzijancima štovanje *Sunca* koga nazivahu *MITHRES*. U *glavi XI, 53* kaže da je satrap Armenije običavao svake godine slati određen broj ždrijebadi za *MITHRACENA* - što je prema Frye - u *MITHRACANA*.²² Njegovo izjednačavanje sa Suncem, što je vidljivo na *statui* podignutoj u *Komageni* (1. st. pr. K.) gdje je identificiran kao *Apolon - Hermes - Helios*²³, moguće je razumjeti s obzirom na vrlo jak sinkretizam helenističkog razdoblja. Mithra uistinu dobiva jaču svjetlosnu konotaciju, što će kasnije potvrditi ikonografija rimskih prikaza, ali nije izjednačavan sa Suncem, na što upozorava Selem (Selem 1986:193). Zemljopisna rasprostranjenost Mithrinog kulta u helenizmu daje nam vrlo zanimljivu sliku o područjima njegova štovanja. Potvrđeno je da su ga štovali vladari u *Komageni, Armeniji, Kapadokiji* i *Pontu* (dakle od Partije do Ponta) s uočljivim promjenama kao rezultat susretanja s njihovim tradicionalnim solarnim teologijama, što je karakteristika sinkretizma (Turcan 1981:17).

O važnosti Male Azije, posebno Anadolije u doba helenizma ali i kasnije, upozorio je Cumont, smatrajući da Mitraizam s određenim misteričkim konotacijama,

kao religija Magijaca u dijaspori, na tom području (kako povijesno tako i doktrinarno) slijedi iz Mazdaizma (razlikujući zoroastričku religiju od mazdaističke).²⁴ Apriorno prihvaćanje ovakova stava nije moguće, no zasigurno je Mala Azija odigrala jednu od presudnih uloga u zaokruženju štovanja Mitre i bila *most prema misteričkom štovanju u Rimu*. Misao helenističkog Istoka vrši stanovit "reinterpretaciju perzijske religije" što Selega dalje navodi da je "upravo tamo formulirano njezino čitanje u simboličkom ključu" (Selem 1986:189). U tom kontekstu važno je obratiti se i *neoplatonističkim* i *neopitagorejskim* shvaćanjima za upotpunjavanje nepoznanica o Mitraizmu, posebno s obzirom na neke izvore: *Porfirije "De antro Nympharum" Origine, Contra Celsum, VI, 22*. Kao jedan od pokazatelja Mithrine prisutnosti na navedenom području Turcan navodi i neka imena pontskih vladara npr.: *Mithridat IV Eupator*, te nadimak koji su nosili partijski vladari: "*DONE PAR MITHRA*".²⁵ O poznavanju Mithre u Armeniji isti autor nam daje lingvističku analizu njegova imena. Možda najznačajniji od novijih podataka o Mithri nalazi se u jednoj armenskoj legendi iz 1. st. pr. K.²⁶ Na natpisu iz Nemrut - Dagh Mitra je identificiran kao *Helios - Apolon te Hermes*. Turcan smatra da je on zaštitnik vladara Komagene na Orontu i u Nemrudu ne posjeduje ništa misteričkog. Neobično je zanimljivo moguće poistovjećenje *MITHRA - APOLON*. Kao i Mitra, *APOLON* je božanstvo svjetlosti, a njegov luk i strelice, usporedbom, su sunce i sunčane zrake. Nadvladavši suprotnosti on postaje ideal mudrosti, Bog *ravnoteže* koja se ostvaruje preko njega: "razvojem svijesti usmjerene prema progresivnoj spiritualizaciji" (Chevalier - Gheerbrant 1987:87). Možemo uočiti *posredničku* ulogu Apolona u ispunjenju odabira ispravnog puta, kao poslanika Zeusa i Mithre, kao poslanika Ahura - Mazde. Kao Mithra, a ujedno i kao Krist, Apolon ostaje jedno od tri *netaknuta* božanstva ("Jedini i neusporedivi") (Chevalier - Gheerbrant 1987:87). On upravlja skupinama ljudi *mudročću, Mithra pravednošću, Krist spasiteljskom ljubavlju*. Uz njega je (kao i u misteričkom Mitraizmu) vezan broj *sedam* - broj savršenstva, simbol spasenja neba i zemlje, svjetla i tame. Indikativna je upravo povezanost broja 7 s Apolonom i Mithrom: Apolonova se doktrina svodi na *sedam maksima*, a u Mitraizmu im je analogno *sedam stupnjeva inicijacije, kroz sedam kozmičkih sfera*.

Ne negirajući Mithrino perzijsko podrijetlo i obilježje, helenistička mu misao daje svakako novu filozofsku dimenziju, identificirajući pojedine njegove aspekte sa srodnim mu božanstvima tada prisutnih religija.

Gordon je upozorio da postoje određene *misteričke konotacije* i oblici štovanja u nekim područjima Male Azije vezanim za *kult vatre* kod Maga, naglasivši da su oni nedovoljno izraženi u nalazima, što onemogućuje pozitivan zaključak o misteričkom obliku štovanja Mithre (Gordon 1987:148-174).

Pojava *misteričkog* štovanja Mithre u rimskom imperiju, put dolaska njegova štovanja i vremenska praznina od potvrde u Maloj Aziji do najranije datiranih spomenika u rimskom imperiju, još su danas predmet mnogih dvojbi, što iziskuje temeljitiju analizu (čemu ovaj rad *preglednog* karaktera ne može udovoljiti). Ove probleme ne čini se opravdanim proučavati zanemarujući socijalne i političke datosti Imperija u trenutku pojave štovanja

Mithre. Njima će se kult prilagoditi, nemajući isprva pravo na javnost - s obzirom da su prvotni nosioci štovanja uglavnom *orientalci*. U novoj su domovini, dolazeći s različitim područja rasprostranjenosti Mitraizma, našli u zajedništvu misteričkog kulta novu "duhovnu domovinu" (Selem 1986:179) i snagu opstojanja unutar nove kulturno - religijske cjeline.

BILJEŠKE:

1. U tekstovima Vede i Aveste susrećemo oblik *MITRA* za božanstvo svjetlosnih konotacija, dok je oblik *MITHRA* zabilježen u izvorima razdoblja perzijskog carstva do zapadnog misteričkog štovanja.
  2. "Mithra (ili Mitra) staro je indo - iransko božanstvo kojemu se prvi spomen nalazi na jednoj glinenoj pločici iz 14. st. stare ere" (Gabričević 1987:163)
  3. "koja i danas, tisuću godina nakon exodusa, odražava jedinstvo kod građanskog staleža Parsa u Indiji." (Veljačić 1978:105). Potvrdu njegova štovanja zaključuje i Boyle: "on (Mitra, o.a.) je još uvijek važna figura tradicionalnih Parsa u Zoroastričkom ritualu." (Boyle 1975)
  4. Zastupnici tzv. "iranske teorije" odnosno perzijskog podrijetla misteričkog štovanja kulta Mithre, pojednostavljeno rečeno, nastavljaju se na elementarne Cumontove postavke: "On je smatrao da je Mithraizam u biti forma Iranske religije ... da je srodan Zoroastrizmu ako nije i identičan." Kaže da je "Mithraizam rimska forma Mazdaizma." (Bivar 1975:276). U novije vrijeme najznačajniji među njima svakako je Campbell, L. i nešto suptilnijih nijansi objašnjenja Mercebac, R.. Za Campbella P. Selem kaže da je "otišao najdalje u priznavanju iranskog *backgrounda* očitavajući uz njegovu pomoć podatke koje nam predlaže inventar rimskog vremena." (Selem 1986:176)
- Polazeći od činjenice da je Mitraizam misteričkih konotacija nova pojava, druga grupa znanstvenika, zastupnici "zapadne teorije", inzistira na čitanju mitraičkih ikonografskih simbola isključivo na temelju zapadnih nalaza. Tu grupu predvodi Gordon 1975:215-248; 1978:78, smatrajući da Cumontovu tvrdnju o Mitraizmu kao Zapadnoj inkarnaciji ne treba shvatiti ozbiljno, jer bi u tom slučaju bilo nužno naići na jaču prisutnost tog kulta u Anadoliji, što do sada nije bio slučaj.
5. O potvrđenoj prisutnosti imena navedenih božanstava Bailey, H. W., 1975., "The second Stratum of the Indo - Iranian gods", *Mithraic Studies, Vol. I*, Manchester: 2, "od toga su dva božanstva posvjedočena u Rig - vedi, a trojica i u Avesti". Postojanje ove strukture datira se oko 1500 - 1400 pr. K..
  6. Gabričević, B., 1987., Studije: 163, "Na toj pločici riječ je o savezu Hetita i Mitanača, a Mitra je nazvan kao božanstvo koje treba da bdije i pazi da se ugovorene obaveze poštuju i da se savez održi".
  7. Kronološku granicu Rig - vede vrlo je teško kronološki odrediti precizno, a kreće se, prema nekim autorima od 6000 pr. K. do 600 pr. K. Veljačić (Veljačić 1978:57) je sklon smatrati da su tekstovi Rig - veda nastali u 2. tis. pr. K. približno kada i najstariji
- dio Aveste, jer opisuju razvojni stupanj te kulture navedenog doba.
8. "Mithra i Varuna u vedskim tekstovima često se javljaju u paru još nerazriješenih funkcija." (Turcan 1981:7-8). Veljačić donosi (Veljačić 1978:70) prijevod izvornog teksta himne VII, 61, 2 i himne VII, 83 Rig - vede, koji govori o božanskoj dvojici: "Neka Vas, Mithra - Varuna, pravi mudrac, čuva na daleko uputi pobožne misli da ih odobrite i ispunite mu jesen snagom uma" (himna VII, 61, 2). "Indra u okršajima ubija demona poplava, a Mithra svuda štiti pravdu. Dobro opremljen pozvao Vas, Mithra - Varuna, da nas štite kao moćni bikovi" (himna VII, 83).
  9. Kroz određene zajedničke točke djelovanja Mithre i Varune, Dumezil analizira njihovu različitost: prvo kroz njihov karakter "oba Boga su određena s RTA (kozmičkim, moralnim i socijalnim uređenjem)", te prema svojim polarnostima djeluju unutar tog određenja. Kao drugo, "u djelovanju", a potom u "značenju djelovanja". Slijedi nadalje djelovanje u "kozmičkoj domeni kao podijeljenost na vrijeme i svemir" gdje je Mithra "naš svijet" tj. sadrži zrak i sve što je potrebno čovjeku za ovaj život. Varuna sadrži "ostatak svijeta" - nebo i ocean - (Dumezil 1976:26).
  10. *VOUGH - MANAH* kao Dobra misao i Red mogle bi se po Turcanu čitati kao božanski duo Mithra - Varuna (Turcan 1981:10).
  11. Zanimljiva je jasna distinkcija značenja prijatelj, prijateljstvo u Vedi prema značenju ugovor u Avesti, kako pokušava objasniti Turcan (Turcan 1981:5-7). Njegovo tumačenje moguće je prihvatiti obzirom na vrlo važnu društveno ekonomsku promjenu granice dvaju tekstova. Tada dolazi do promjene načina života indo - iranskog stanovništva, od nomadskog na sjedilački. Mithrino ime imalo bi u doba Vede, za nomadsku populaciju, etičko značenje prijatelj, dok je kod sjedilačkog naroda izvršena promjena načina života koji podrazumijeva i ustanovljenje određenih društvenih ustanova čemu ugovor ne proturječi.
  12. U indo - iranskom kontekstu ugovor je zaštićen njegovom nepovrdivošću tj. svetošću. "Na njega gleda Bog" (Thieme 1975:25-30).
Stoga je Mithra zaštitnik, nadglednik ugovora. Kao pojašnjenje semantičke analize Thieme (navedeno djelo, 25 - 30) donosi i shemu razvoja i značenja Mithrinog imena: *PROTO - ARYAN: Mitra - neutrum = ugovor*
VEDIC: Mitra - neutrum = AVEST.: Mithra - masc. ugovor
VEDIC: Mitra - masc. = friend by contract (prijatelj stečen ugovorom)
  13. Objašnjenje Mithrinog položaja kao garanta ugovora kroz strukturu perzijskog društva Selem razlaže kroz nekoliko stupnjeva i razina društvenog razvoja (Selem 1986:178-179), od njegove prvotne funkcije Boga "grupe lovaca... On je garant njihova zajedništva." Selem nadovezuje da će taj Bog kasnije u perzijskom društvu postati: "garant saveza na razinama kompleksnijih društvenih i državnih zajednica".

- Polazeći od primarne strukture perzijskog društva, vjernosti, Selem daje prikaz cjelokupne hijerarhije "veza vazalstva". "Ti odnosi su bili obostrani i utvrđivali su se ceremonijama...". U tom slijedu: "oni osobni odnosi među njima - zakletva prijateljstva - sve što stoji između njih i što ih povezuje, bio je Mithra".
14. Turcan 1981:14, "Dvojestvo Ahura - Mazdah - Mithra što odgovara Mesoromasdesu, zazivlje se od vladara Perzije, s inverzijom njihova imena koja je u suprotnosti prema službenom Mazdaizmu (Ahura - Mithra u Mithra - Ahura)".
  15. "... me zaštitite, kao i moju Zemlju (domovinu) i ovo prijestolje". Ovim riječima Artakserks III zaziva Ahura - Mazdu i Mithru (Turcan 1981:14).
  16. Frye donosi podatak iz Ksenofontove "Cyropedia", međutim ne spominje iz kojeg izvora i poglavlja. (Frye 1975:62-67).
  17. Kao što sunce danju prolazi od najviše točke do najniže tako se i Mithra kao glasnik kreće među polaritetima tj. svjetla i tame, kako zaključuje Bivar. Smatra da je u tom kontekstu moguća asocijacija s Hermesom, što je opravdano u doba helenizma (Bivar 1975:276-289).
  18. "... Mithra je svojim djelom, u središtu kojega se nalazi tauroktonija, aktivno sudjeluje u naumu Oromazdesa. Njegova pripadnost strani svjetla ne može biti osporena" (Selem 1986:193).
  19. Stih nađen u rimskom Mitracu ispod crkve Sv. Prisce glasi: Nas si spasio prolivši vječnu krv. (Selem 1986:191, bilj. 72.)
  20. Novi Zavjet ima nekoliko izraza kojima objašnjava soteriološku ulogu Krista: Krist nas otkupljuje "svojom smrću" za "život vječni u njemu" (Biblija, NZ, Rimljanima 6, 23). Sv. Pavao je izričiti: otkupljeni smo "njegovom krvlju" (Biblija, NZ, Efežanima, 1, 7), kojom je omogućen novi savez. O Kristu kao spasiteljskom putu (Biblija, NZ, 1976., Ivan, 14, 6) Ivan nam jasno kaže: "Ja sam put, istina i život".
  21. Dillon navodi da je Turcan uočio da još jedino FIRMICUS MATERNUS "De Errore profanarum" u petom poglavlju govori o ženskom principu kao predmetu štovanja kod Perzijanaca (Dillon 1975:82-83). Perzijanci su (slijedivši Firmicusa) štovali vatru pod dva aspekta, "od kojih je muški (princip) bio Mithra a ženski je bila figura s tri lica, okružena monstruoznim zmijama". Predodžba je vrlo slična slici Hekate, "koja je štovana u nekim Mitrejima", ali Firmicus ne donosi njeno ime
- Iako ima sličnih reminiscencija Turcan radije to prepisuje perzijskoj tradiciji i "identificira tu predodžbu s ANAHITOM koja je posvjedočena kao družbenica Mithre" (Dillon 1975:82). Ona je božica čiste voda, imajući aspekt mokre supstance u tom odnosu. Hekata, primivši od oca vatru u svojoj utrobi, pruža je svijetu. Vatra je kao kreativna snaga jasan perzijski element.
22. Svečanost u čast Mithre je proljetna i jesenska MITHRACANA o čemu je pisala Boyce 1975:106-118.
  23. Spomenik je podigao Antioh I (69 - 34. pr. K.)
  24. Cumont kaže da je rimski Mihraizam forma Mazdaizma. On dakle razlikuje Mazdaizam od Zoroastrizma, te njegova rečenica ne znači da ga je izjednačio s monoteističkom reformom.
  25. Dikran - Tchitouny, 1949., "L' Epopee populaire armenienne", *Acta du XXI Congres International des Orientalists*, Paris. Dijelovi njegovog znanstvenog predavanja koji su bili pročitani u Manchesteru 1875. na kongresu Mitričkih Studija uvršteni su u ediciju tog kongresa pod poglavljem - "Diskusija". On donosi, kao etnolog Armenije, ep podijeljen u sedam poglavlja od kojih dva govore o mladom Mithri. Sadržaj: Osjećajući krivnju zbog uvrede oca Mithra odlazi na grob roditelja tražeći oprost. Uskrsli, oni mu pokazuju put prema isklesanoj stijeni. Usmjeren od crnog gavrana ulazi sa ždrijebetom u stijenu (špilju) koja se potom zatvara. Jašući, Mithra ostaje njenim zatočenikom. Svake godine na Uzašašće otvaraju se vrata stijene, pada s neba manna i hrana koju Mithra uzima te se vraća u stijenu. Dvije svijeće (Cautes i Cautopates) gore dan i noć oko jahača Mithre koji gleda u kotač svemira. U trenutku kada se taj kotač zaustavi zavladat će Mithra. Potaknuta istupanjem nekih znanstvenika na kongresu u Manchesteru, o problemu dodirnih točaka Armenije i Mithraizma, posebno obzirom na armenijski ep Boyle (Boyle 1976:107-118) je donijela cjelovit prijevod te legende prema: "FIFT BRANCH OF TCHITOUNY'S SASSOUNACAN (1083-97)".

LITERATURA:

- BALEYE, H. V., 1975., "The second stratum of the Indo - Iranian gods", *Mithraic Studies* Vol. I Manchester:2-47
- BECK, R., 1976., "The seat of Mithras at the equinoxes: Porphyry De Antro Nympharum 24", *Journal of Mithraic Studies* Vol. I, no. 1 Teheran:95-98
- BIANCHI, U., 1976., "The second International Congress of Mithraic Studies", *Journal of Mithraic Studies* Vol. I, no. 1 Teheran:77-92
- BIBLIJA, 1976., Novi Zavjet, Zagreb
- BIVAR, A. D. H., 1975., "Mitra and Mesopotamia", *Mithraic Studies* Vol. II Manchester:75-89
- BIVAR, A. D. H., 1975., "Religious subjects on Achaemenid seals", *Mithraic Studies* Vol. I Manchester:90-105
- BOYLE, J., 1976., "Mher in the Carved Rock", *Journal of Mithraic Studies* Vol. I, no.2 Teheran:107-118
- CAMPBELL, L., 1968., "Mithraic Iconography and Ideology", *EPRO* Leiden
- CHEVALIER, J. i GHEERBRANT, A., 1983., *Rječnik simbola*, Zagreb:22
- CUMONT, F., 1956., *The Mysteries of Mithra*, New York
- CUMONT, F., 1975., "The Dura Mithraum" (prijevod i obrada E. D. Francis), *Mithraic Studies* Vol. I Manchester:151-214

- DILLON, J., 1977., "Platonizing of Mithra", *Journal of Mithraic Studies* Vol II, no.1 Teheran:79-85
- DUMEZIL, G., 1976., "The Vedic Mithra: resume of these and references", *Journal of Mithraic Studies* Vol. I, no.1 Teheran:26-35
- FRANCIS, E. D., 1975., "Mithraic graffiti from Dura - Europos", *Mithraic Studies* Vol. II Manchester:424-445
- FRYE, R. N., 1975., "Mitra in Iranian history", *Mithraic Studies* Vol. I Manchester:62-67
- GABRIČEVIĆ, B., 1952., Disertacija: "Mithrin kult na području rimske Dalmacije". Zahvaljujem gosp. mr. M. Švabu na prijepisu rukopisa dizertacije.
- GABRIČEVIĆ, B., 1954., "Iconographie de Mithra taurochtone dans la province romaine de Dalmatie", *AI* I, Beograd:37-52
- GABRIČEVIĆ, B., 1987., *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split
- GORDON, R. L., 1975., "Franz Cumont and the Doctrines of Mithraism", *Mithraic Studies* Vol. I Manchester:215-248
- GORDON, R. L., 1978., "The date and significance of CIMRM 593", *Journal of Mithraic Studies* Vol. II, no. 2 Teheran:148-174
- GRESSMANN, H., 1930., *Die orientalischen Religion in Hellenistisch - Römischen Zeitalter*, Berlin und Leipzig:125-157
- HINELLS, J. R., 1975., "Reflection on the Bull - slaying scene", *Mithraic Studies* Vol. II Manchester:290-312
- JUNG, C. G., 1984., *Psihologija i alkemija*, Zagreb:151-351, bilj.57
- MEDINI, J., 1975., "Mitrički reljef iz Banjevaca", *Diadora* 8, Zadar:39-83, T. I-XII
- MEDINI, J. 1976., "Ljubica Zotović, Mitraizam na tlu Jugoslavije", recenzija, *Diadora* 8 Vol. 8, Zadar, poseban otisak
- PRAMPOLINI, G., 1937., "La mitologia nella vita dei popoli", Tom I, II, Milano
- PLEŠE, Z., 1985., "P. Selem, Les religions orientales dans la Pannonie Romaine, Partie en Yugoslavie *EPRO* Leiden 1980.", recenzija *VAMZ* ser. 3, Vol. XVIII Zagreb
- RENDIĆ, D., 1935., "Da li je spelacum u Močićima služio samo mitraičkom kultu", *GZM* n.s. VIII Sarajevo:217 i dalje
- ROLL, I., 1977., "The mysteries of Mithras in the Roman Orient", *Journal of Mithraic Studies* Vol. II, no. 1 Teheran:53-68
- SELEM, P., 1986., "Mitraizam Dalmacije i Panonije u svjetlu novih istraživanja", *HZ*, god. XXXIX (1) Zagreb:173-204
- ŠVAB, M., 1976., "Lj. Zotović, Mitraizam na tlu Jugoslavije", recenzija, *HZ*, god. XXVII-XXVIII Zagreb:240-243, poseban otisak
- THIEME, P., 1975., "The concept of Mithra in Aryan belief", *Mithraic Studies* Vol. I Teheran
- TURCAN, R. A., 1981., "Que sais - je Mithra et le Mithraisme", *EPRO* Leiden
- VELJAČIĆ, Č., 1978., *Razmeđa azijskih filozofija*, Zagreb:50-152
- VERMASEREN, M. J., 1956-1960., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* (CIMRM), Vol. I, II; Haag
- ZOTOVIĆ, Lj. 1973., "Mitraizam na tlu Jugoslavije", *Arheološki institut*, Beograd

SUMMARY

Mithras is a unique religious phenomenon in the 14th century BC in the closing formula of the agreement between the Hittites and the Mitani. He is mentioned together with the three Arian deities: Mithras, Varuna, Indra and Nasatya. Mithras is specific in that that he was noted in three different religious systems: Hinduism, Zoroastrianism and in mystic Roman Mithraism.

The cult is considered to have originated in Iran - Persia which was later reflected in the background to Roman mystic Mithraism. The most delicate question in the thinking about the god Mithras is in doubt: was Roman Mithraism a new religious phenomenon or was it the Persian god of light transformed in a new cultural environment with necessary adjustments seen in the new ritual formula - mystic cult. In short was Mithras basically always the same divine person, with the same name and connotations linked to the Indo - Iranian proto conception with adjustments to the cultural environment in which he was worshiped?

Analysis of the origins from the clay tablets to the texts of Plutarch and Avesta to the classic authors (Plutarch, Porfirius, Strabo), suggests that Roman Mithras was a Persian deity of light with positive energy.

Through etymological analysis, from the God of agreement, friendship and the keeper of alliance (according to the following sources: Veda, Avesta - Gatha) he is transformed (especially in the time of Hellenism in Asia Minor) to the mediator between two shapes of life (MESITES - Plutarch) the demiourge of the cosmic and spiritual order, whereas in the mystic cult his eschatological function is emphasized. Analysis of the word MITRA through its historical stages, brings the following interpretations: The shape MITRA refers to the deity of old India (sources: Avesta and Vedae), whereas the shape MITHRA is in use in old Persia. However, the meaning is not completely clear.

MITRAH masc. according to Turcan refers to the word FRIEND, and in the case of its transformation to neuter it takes on passive shape with the meaning of FRIENDSHIP.

In the texts of Avesta, the divine name means CONTRACT, that is it becomes its protector. Thieme considers the origin of the distinction between the active and passive shape (masc. and neuter) to be the proto - Arian neutral MITRA - CONTRACT. It follows that the proto - Arian neutral shape and the Vedan shapes of both genders are analogous to the masculine gender of the same name in the Avesta. Selem goes further in explaining the essence of the understanding of Mithra's name through the structure of Persian society.

Plutarch's information on Mithras as MESITES - mediator is confirmed through the reading of the iconographic presentation of taurochtonia - the basic scene of the Mithraic religious ritual. Mithras - TAUROCHTON through the sacrifice of a bull who encompasses all the reviving, vital function of life, not only acknowledges his affiliation to the God, but he is SOTER and redeemer. The new form of life (gained through seven stages of initiation transformation) is Mithras' creative act - the goal of salvation.

As MESITES, he is the keeper of the transition from transience to eternity and thus he becomes the saviour WAY by which it is possible to get closer to the Absolute. Isn't this an association which connects Mithras to Hermes - especially in Asia Minor in the time of Hellenism - who is the guardian of the roads and the leader of soul into the underground? Equally provocative information on Mithras is given by Porfirius who regards him

as POIETES of the cosmos and Strabo, who notes that the Persians worshipped the Sun which they called MITHRES. The identification of Mithras with the Sun is possible to understand in comparison with the identification of MITRA - APOLON - HELIOS of the Hellenistic period, when syncretism was very strong. According to some authors this was the time when Mithras became the protector of the rulers of Pontus, Commagene and others.

To end this short summary on the phenomenon of Mithras' name leading up to his new mystic worship in Rome in the light of the sources, it is to be concluded that the continuity of Mithras' phenomenon is confirmed over a large geographic territory and over a long time - span, with the basic attributes of his divine person remaining until the period of mystical worship, which is to be the theme for a further paper.

